

Párhuzamos verselemzés

Éluard nevével 1947. február végén találkoztam, amikor Madácsy Lászlóval együtt bábáskodtam a Tiszatáj első számának megszületésén a Szegedi Napló házának pincéjében, a Szent Gellért Nyomdában, és tanúja lehettem, amint Gabnai János petit kurzívból kiszedi Madácsy fordítását, Éluard *Egyetlen gondolat* című versének magyar átültetését.

Nem tudtam még, hogy nem ekkor fordította, hanem négy évvel korábban. Csak később, amikor módszeresen átnéztem a Délmagyarország régi évfolyamait, bukkantam az 1943. január 24-i szám 9. oldalán első közlésére. Ma sem értem, miért nem jelezte ezt Madácsy a Tiszatájban; azt kell hinnem, ő maga sem volt tisztában azzal, hogy fordítása a maga idejében milyen kivételes tett volt. Nem tudta, hogy Éluard-nak ez a nagy verse a kommunista költő hangos antifasiszta kiáltványa.

Érdeméből ez mit sem von le. A vers alatt néhány ismertető mondatot is közölt. „Paul Éluard a fegyverszüneti szerződés utáni francia költészet klasszikus irányának egyik legjelesebb képviselője.” Szürrealista túlzásain — úgy mond — régen keresztül esett. „Költészetéből számúzte ugyan a rímét, de sorai-ban az élet ritmusa zeng. Éluard a meglepetések költője. Érzéseinek kifejezésére olyan képeket alkalmaz, melyek olykor-olykor döbbenetesen szépek.” Végül: „Az itt fordított költeménye a legismertebb és a legkedveltebb költeményei közé tartozik.”

Nem tudom, mi volt Madácsy forrása. De nyilván az első közlések valamelyike, mert *Egyetlen gondolat* címmel fordította, sőt a Délmagyarországban közölte az eredeti francia címet is: *Une seule pensée*. Utóbb, valószínűleg az 1947-ben megjelent *Le livre ouvert* (Nyitott könyv) című verseskötetében, amely 1938 és 1944 között keletkezett verseit tartalmazza, Éluard a címet *Szabadságra* változtatta; későbbi magyar tolmácsolói mind ezzel a címmel fordították. Ferenczi László úgy tartja, hogy a *Szabadság* „mély értelműbb, objektivebb, egyetemes értékű” (Éluard. 1970. 77), bár elismeri, az *Egyetlen gondolat* „szintén kifejező”. Én sajnálom a címváltoztatást, s úgy vélem, kár volt a költőnek előre ellőnie puskaporát, előre kimondania, mi az az „egyetlen gondolat”, amely foglalkoztatja, s amelyre minden életmegnyilvánulása irányul. A korábbi verscím nem lövi le a poént, hanem csak a végén bombaként robbantja a 21 szakaszos vers végső értelmét, az *egyetlen gondolatot* rögeszmekeként lefoglaló *szabadságot*, amely a német megszállás idején minden cselekvésnek és gondolatnak alfája, kezdete volt a franciák számára. S azért is kár a vers fölé írt, ideje korán elárult gondolatért, mert nélküle az olvasó ugyanazt az utat teszi meg, amelyet költője írás közben.

Éluard 1952. január 17-én előadást tartott Moszkvában *Az alkalmi költészet* (La poésie de circonstance) címmel. (Magyarul *A körülmények és költészet* című, 1972-ben megjelent tanulmánykötetében *A körülmények ihlette költészet* címmel olvasható.) Ebben igazat adott Goethének: minden költészet alkalmi költészet, de a jelentős költemény az alkalmiból (a különösből) egyetemessé (általánossá) válik. Erre éppen ezt a versét hozta föl példának. 1941 nyarán írta, s amikor elkezdte, még arra gondolt, hogy a végén annak a nőnek a nevéhez

jut el, akit szeret, és akinek e verset szánta. De írás közben az a bizonyos *egyetlen gondolat* foglalta le agyát, verset író kezét, s rájött, hogy csupán egyetlen szót írhat le versének végére: *a szabadságét*... „Így az asszony, akit szerettem, inkarnált egy nála hatalmasabb vágyat.” Így lett verse — szinte *malgré lui*, akarata ellenére — szerelmes vers — a szabadsághoz!

Ez a vers, mint Éluard harcostársa, Claude Roy megállapította, „néhány hét alatt lett klasszikus a megszállt Európában... minden elnyomott és **harcoló** nép magára ismert benne”.

Érdekes, hogy Éluard-nak ez a hatalmas verse nem Illyés Gyula fordításában maradt ránk. Mindössze első versszakának átültetéséről tudunk; ez az Éluard-ról írott nekrológjában, az Irodalmi Újság 1952. november 20-i számában jelent meg. Méltatta a francia költő ellenállási tevékenységét, illegális munkáját, bujdosását. Havonta változtatta lakását, minden poggyászaként csak azokat a gyűrt papírlapokat víve magával, amelyekre költeményeit rózta.

„Egy ilyen »gyűrt papírlapra« írta ekkor, ilyen körülmények között azt a versét, amelyet azóta a világ minden nyelvére lefordítottak mint a modern »életérzés«, a szabadság himnuszát; azt, amely így kezdődik:

*Az iskolásirkáimra
A padomra és a zöld fákra
A futóhomokra, a hóra
Írom neved...*

A szabadság nevét, azért a szabadságét, amelyhez mindvégig, minden körülmények között példamutató tisztasággal és egyenességgel hű maradt...”

Mégis elképzelhető, hogy Illyés lefordította az egész verset, és egy évtized múltán csak ez a szakasz maradt meg emlékezetében. Ezt valószínűsíti Pákozdy Ferenc visszaemlékezése. Elmondja (az időt illetően tévesen, mert a harmincas évek elejére teszi), hogy az illegális Kommunista című újság számára, amelyet Gereblyés Lászlóval ő szerkesztett, verset kért Illyéstől. Idézem Pákozdyt: „Adott is, pedig nyíltan elmondtuk neki, milyen célra lesz. A verse (az is lehet, hogy fordítása volt) emlékezetem szerint így hangzott:

*A falakra írd,
a palánkra írd
azt a szót: Szabadság!”*

Pákozdy (Vádló és vádlott is én vagyok. 1984. 82—83.) nem ismerte föl Éluard versét, de jól sejtette, hogy Illyés fordítást adott. Hiszen az idézett töredék Éluard versének elemeiből összeállított strófa, az utolsó sor a költemény vége. Joggal föltételezem tehát, ha a vers eleje megmaradt, a végére pedig kétségtelen hitelességgel Pákozdy emlékezetében van adatunk, akkor Illyés az egészet lefordította annak idején, de a kézírata — bizonyára éppen Pákozdyék kezén — elveszett.

Így azután Éluard költeménye nálunk Somlyó György fordításában vált általánosan ismeretessé, noha előtte Örvös Lajos és állítólag Gereblyés László, utána pedig Stetka Éva is átültette nyeivünkre. Örvös Lajos a Nemzeti Párt napilapjának, a Szabad Szónak valamelyik számában, talán még 1945-ben (keltezés nélküli kivágatát őriztem meg), Gereblyés László pedig 1948 táján. Stetka Éváé a Jelenkor 1960. évi 4. számában jelent meg.

Somlyó először *A béke erdeje* (1952) című kötetében, majd Éluard-nak *Mindent elmondani* (1954) címmel kiadott válogatott verseskötetében jelentette meg, önkényesen központozással ellátva az eredetileg interpunkció nélküli verset. A *Paul Éluard versei* (1960) című kötetben már központozás nélkül közölte, sőt a kötet utószavában magyarázkodásra is kényszerült korábbi eljárása miatt. „A *Mindent elmondani* megjelenésekor — mások és a magam korábbi álláspontjával szemben — úgy éreztem, hogy Éluard verseinek hiányzó írásjelei a magyar szövegben csak fokozzák azt a nehézséget, amit megértésük a magyar olvasó számára amúgy is jelent.” Azóta — úgymond — újból arra a meggyőződésre jutott, hogy Éluard központozás nélküli rendszerén változtatni „csaknem olyan hütlenség, mint formai sajtóságain vagy tartalmán”.

De ideje, hogy lássuk magát a verset. Kitartok az első fordítás mellett.

EGYETLEN GONDOLAT

Gyermekkori füzetembe
Asztalomra méla fákra
Homokba meg puha hóba
Írom a neved

Könyvem minden oldalára
Hamuba s papírdarabra
Sápadt köre alvaadt vérre
Írom a neved

Aranyszélű öreg képre
Vad harcosok fegyverére
Királyoknak ősz fejére
Írom a neved

Őserdőre pusztaságra
Kis fészekre rekettyékre
Visszazengő gyermekkorra
Írom a neved

Csendes éjjel csodáira
Nappal fehér kenyérére
Jegybejáró évszakokra
Írom a neved

Tépett azúrrongyaimra
Hunyó napú nádasokra
Tóban rengő-ringó holdra
Írom a neved

Zöld mezőkre horizontra
Elvillanó madárszárnyra
Pokolmolnár tűzmalmára
Írom a neved

Minden hajnalfuvalatra
Tengerekre tűnt hajókra
Tébolyodott zúgó hegyre
Írom a neved

Futó felhők foszlányára
Jeges viharverítékre
Almos eső cseppjeire
Írom a neved

Tündérfényű vonalakra
Színek piros harangjára
Meggfogható igazságra
Írom a neved

Felriasztott ösvényekre
Kitárt karú messzi útra
Kar nélküli tágas térre
Írom a neved

Fellobbanó lámpafényre
Ellobbanó gyertyalángra
Együvé gyúlt házaimra
Írom a neved

Tükör szelte fényvilágra
Szobám fáradt bánatára
Hideg ágyam deszkájára
Írom a neved

Meleg szemű hű kutyámra
Virgonc fülelő fülére
Ügyetlenkedő lábára
Írom a neved

Ajtóm ugródeszkájára
Barátságos bútorokra
Áldott tűz lehelletére
Írom a neved

Minden egybeforró szájra
Barátaim homlokára
Minden árva kérő kézre
Írom a neved

*Amulatok üvegére
Éber ajkak százezrére
Föl magasan a csend fölé
Írom a neved*

*Felrobbantott menhelyemre
Megvakított fároszomra
Unalmamnak négy falára
Írom a neved*

*Vágy nélküli távollétre
Lélektároló magányomra
Vérpadoknak lépcsőjére
Írom a neved*

*Újra megjött egészségre
Továtűnt vakszerencsére
Emléktelen reménységre
Írom a neved*

*S egyetlen szó varázsával
Újrakezdem életemet
Születtem hogy ismerjelek
Hirdesselek*

Szabadság.

Más összefüggésben, műfordítás-elméleti tanulságok végett, érdemes lenne e vers valamennyi tolmácsolását összevetni. Itt most elég annyi, hogy e nagyszerű költeményben a szürrealizmus vívmányai — a reálisból táplálkozó, mégis rajta túlnövő képek — beépültek a valóságábrázoló és céltudatos mondanivalót hirdető lírai realizmusba. Mint a vasreszelék a mágneshez rendeződik, úgy fordul minden tárgyi, természeti, élettani kép a végső mondanivaló, az *egyetlen gondolat, a szabadság felé*. Vannak képek, amelyek a romantika nagyotmondására emlékeztetnek: a zúgó hegyre irandó név eszünkbe juttatja Heine megalomániás képét, amelyben a norvég erdőkből kitépett fenyőfát mártaná az Etna torkába, hogy fölírhasssa vele az égre: Szeretlek, Ágnes! (*Vallomás.*) Ha ismét arra gondolunk, hogy szerelmes versnek indult ez a költemény, nem is véletlen a reminiscencia.

Illyés talán éppen azért nem fordította le ezt a verset, mert 1950-ben, amikor *a maga egyetlen gondolatát* megírta, úgy érezte, ezzel teljesen kiaknázza önmaga számára Éluard példáját. Ez a vers nem látott, még nem láthatott napvilágot az 1956-ban megjelent *Kézfogások* című kötetében, amely ezeknek az éveknél a termését gyűjtötte egybe. Gara László 1951-re, „a kitelepítések idejére” keltezte „az azóta világhírűvé vált” költeményt; az Irodalmi Újság 1956. november 2-i számában, ahol először megjelent, Illyés maga datálta egy évvel korábbra. Tamás Attilának Stoll Béla kandidátusi dolgozatáról írott opponensi véleménye szerint 1956. október 23-án Illyés Miskolcon bevezetőt mondott Szabó Lőrinc költői estje előtt; itt vagy hazatérőben emlékezetből írta le versét. Így jelent meg az Irodalmi Újságban, és ugyanezt a változatát közölte Domokos Mátyás az életműsorozatban addig ki nem adott verseket egybegyűjtő *Menet a ködben* (1986) című kötetben is.

Holott — mint Harmat Béla fölhívta rá a figyelmet (Magyar Nemzet, 1986. jún. 17.) — Illyés utóbb az eredeti és teljes szöveget bocsátotta a Zágrábban 1971-ben megjelent kétnyelvű válogatott versgyűjteményét szerkesztők rendelkezésére. Petar Šegedin és Oto Šolc gondozásában a Mladost könyvkiadó jelentette meg, Enver Čolaković fordításában *Poezija* címmel.

Hitelességéhez nem férhet kétség, hiszen Illyés közreműködése nélkül nem juthattak volna a teljes szöveg birtokába. Illyés ugyan 1968-ban Hornyik Miklósnak megvallotta, hogy műveinek rossz gazdája: „Nem tudom, hol vannak a régi verseim; még azokról sem tudok már, amelyek megjelentek nyomtatásban.” Ennek a kéziratát azonban megőrizhette, noha ma nem tudjuk,

megvan-e még. Nyilvánvalóan ez az *ultima manus*, az utolsó kéztől való kézirat, tehát ez tekintendő véglegesnek és hitelesnek.

Az emlékezetből ama zaklatott napokban leírt változat 17 sorral kevesebb (183 sorból áll), és a megbomlott szakaszokon jól látszik, hogy hiányos. A teljes (kereken 200 sorból álló) vers így hangzik:

EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL

	<i>Hol zsarnokság van,
ott zsarnokság van,
nemcsak a puskacsőben,
nemcsak a börtönökben,</i>		<i>abban, ahogy a „halló”
közben — érzed — a kagyló
csöndjén keresztül
figyel egy idegen fül;</i>
5	<i>nemcsak a vallatósobákban,
nemcsak az éjszakában
kiáltó ór szavában,
ott zsarnokság van</i>	45	<i>nemcsak a telefondrót
közt vergődő Laokoon-mód:
vonat, repülő, sínpár,
gúzsbog, kötélzár,</i>
10	<i>nemcsak a füst-sötétén
gomolygó vádbeszédben,
beismerésben,
rabok fal-morse-jében,</i>	50	<i>mert zsarnokság van,
nemcsak a talpra álltan
harsogott éljenekekben,
hurrákban, énekekben,</i>
15	<i>nemcsak a bíró hűvös
ítéletében: bűnös! —
ott zsarnokság van,
nemcsak a katonásan</i>	55	<i>az ernyedetlen
tapsoló tenyerekekben,
az operában,
a trombitában,</i>
20	<i>pattogtatott „vigyázz!”-ban,
„tűz!”-ben, a dobolásban
s abban, ahogy a hullát
gödörbe húzzák,</i>	60	<i>ott van az utca sarkán
az éppoly harsány —
vigan vagy kongó zordan
feszülő kőszoborban,</i>
	<i>nemcsak a titkon
félíg nyílt ajtón
íjedten
besuttogott hírekben,</i>		<i>az van a derűtellen
tarkálló képteremben,
külön minden keretben,
már az ecsetben;</i>
25	<i>a száj elé kapott ujj
„pszt!”-jében, hogy ne mozdulj,
hol zsarnokság van,
ott zsarnokság van</i>	65	<i>mert zsarnokság ott van
jelenvalóan
mindenekben,
ahogy a régi istened sem;</i>
30	<i>nemcsak a rács-szilárdan
fölrakott arcvonásban
s e rácsban már szótlán
vergődő jajsikolyban,</i>	70	<i>mert zsarnokság van
az óvodákban,
az apai tanácsban,
az anya mosolyában,</i>
35	<i>a csöndet
növelő néma könnyek
zuhatagában,
táguló szembogárban,</i>	75	<i>abban, ahogy a gyermek
dadog az idegennek,
ahogy, mielőtt sügtál,
hátrafordultál,</i>
40	<i>az van az éjben halkan
sikló gépkocsizajban,
meg abban,
megállt a kapualjban;</i>	80	<i>nemcsak a szögesdrótban,
nemcsak a könyvsorokban
szögesdrótnál is jobban
bénító szölamokban;</i>

- az ott van
 a búcsúcsókban,
 ahogy így szól a hitves:
 mikor jössz haza, kedves,
- 85 az utcán oly szokottan
 ismételt hogy-vagy-okban,
 a hirtelen puhábban
 szorított kézfogásban,
- 90 ahogy egyszercsak
 szerelmed arca megfagy,
 mert ott van
 a légyottban,
- 95 nemcsak a vallatásban,
 ott van a vallomásban,
 az édes szómámorban,
 mint légydög a borodban,
- 100 mert álmaidban
 sem vagy magadban,
 ott van a nárszi ágyban,
 előtte már a vágyban,
- mert szépnek csak azt véled,
 mi egyszer már övé lett;
 vele hevertél,
 ha azt hitted, szerettél,
- 105 tányérban és pohárban,
 az van az orrban-szájban,
 világban és homályban,
 szabadban és szobádban,
- 110 mintha nyitva az ablak
 s bedől a dögszag,
 mintha a házban
 valahol gázfolyás van,
- 115 ha magadban beszélgetsz,
 ő, a zsarnokság kérdez,
 képzeletedben
 se vagy független,
- 120 fönt a tejút is már más;
 határsáv, hol fény pászláz,
 aknamező; a csillag:
 kémlelő ablak,
- a nyüzsgő égi sátor
 egyetlen munkatábor;
 mert zsarnokság szól
 lázból, harangozásból,
- 125 a papból, kinek gyónol,
 a prédikációkból,
 templom, parlament, kintpad,
 megannyi színpad;
- 130 hunyod-nyitod a pillád,
 mind az tekint rád;
 mint a betegség,
 veled megy, mint az emlék,
- 135 vonat kereke, hallod,
 rab vagy, erre kattog;
 hegyen és tavak mellett
 be ezt lehelled;
- 140 cikáz a villám, az van
 minden váratlan
 zöreijben, fényben,
 szív-hökkenésben;
- 145 a nyugalomban,
 a bilincs-unalomban,
 a záporzuhogásban,
 ez égig érő rácsban,
- 150 a cellafal-fehéren
 bezáró hőesésben;
 az néz rád
 kuttyád szemén át,
- 155 s mert minden célban ott van,
 ott van a holnapodban,
 gondolatodban,
 minden mozdulatodban;
- 155 mint víz a medret,
 követed és teremted;
 kémlelődsz ki e körből?
 ő néz rád a tükörből,
- 160 ő les, hiába futnál,
 fogoly vagy s egyben foglár;
 dohányod zamatába,
 ruháid anyagába
- beivódik, evődik
 velődig;
 töprengenél, de eszmét
 tőle fogan csak elméd,
- 165 néznél, de csak azt látod,
 amit ő eléd varázssolt,
 s már körben lángol
 erdőtüz gyufaszáלבól,
- 170 mert mikor ledobtad;
 el nem tapodtad;
 így rád is ő vigyáz már
 gyárban, mezőn, a háznál;
- 175 s nem érzed már, mi élni,
 hús és kenyér mi,
 mi szeretni, kívánni,
 karod kitárni,

180	<i>bilincseit a szolgálga maga így gyártja s hordja; ha eszel, őt növeszted, fiad neki nemzed,</i>	190	<i>vakondként napsütésben így járunk vaksötétben s fészengünk kamarában futva bár Szaharában;</i>
	<i>hol zsarnokság van: mindenki szem a láncban; belőled búzlik, árad, magad is zsarnokság vagy;</i>	195	<i>mert ahol zsarnokság van, minden hiában, e dal is, az ilyen hű, akármilyen mű,</i>
185	<i>mert már miattad dermed dácba a gyermek, s lesz az öledben ringó feleség ringyó;</i>	200	<i>mert ott áll eleve sírodnál, ő mondja meg, ki voltál, porod is neki szolgál.</i>

A Kanadában megjelenő Nyugati Magyarság című lap 1986. februári száma közölte a versnek bővebb változatát. Bevezetőjében azt állította: „A verset a költő később tíz sorral kibővítette.” A lap számára ezt a bővebb változatot a washingtoni Occidental Press bocsátotta rendelkezésre. Föltételezésem szerint Illyés amerikai tartózkodása idején az időközben fölfrissített emlékezete alapján egészíthette ki a korábbi változatot, de még mindig elhagyva további hét sort.

A nyomdák gyarlóságából eredő egyszerű helyesírási és központozási eltéréseket figyelmen kívül hagyva, az előkerült három változat összefüggéseit az alábbi változatjegyzékben adom. *Alapszövegnek a zágrábi kiadásnak a sajtóhibáktól megtisztított szövegét tekintem.*

10	<i>lobogó vádbeszédben</i>	IÜ
25	<i>a száj elé hulltan</i>	IÜ, NYM
26	<i>pisszt jelző ujjban, „pssz”-t jelző ujjban;</i>	IÜ NYM
27	<i>hiányzik</i>	IÜ, NYM
36	<i>kimeredt szembogárban,</i>	IÜ, NYM
37—40	<i>innen hiányzik, később következik</i>	IÜ, NYM
41—48	<i>hiányzik</i>	
49	<i>ott zsarnokság van</i>	IÜ, NYM
53 és 54	<i>közt</i>	
	<i>hol zsarnokság van, ott zsarnokság van</i>	IÜ, NYM
54	<i>nemcsak az ernyedetlen</i>	IÜ, NYM
55	<i>kürtben, az operában</i>	IÜ
	<i>fülünkben, az operában</i>	NYM
56	<i>hiányzik</i>	IÜ, NYM
57	<i>hiányzik</i>	IÜ, NYM
58	<i>épp oly hazug-harsányan az oly hazug, harsányan</i>	IÜ NYM
59—60	<i>zengő szoborkövekben, színekben, képteremben</i>	IÜ, NYM
61—62	<i>hiányzik</i>	IÜ, NYM
65	<i>itt a 37—39. sorok változata: nemcsak az éjben halkan sikló gépkocsizajban</i>	
	<i>s abban,</i>	IÜ, NYM
65	<i>hol zsarnokság van, ott van</i>	IÜ

	<i>hol zsarnokság van,</i>	
66	<i>ott van jelenvalóan</i>	NYM
68	<i>ahogy rég istened sem;</i>	IÚ
	<i>ahogy rég istenek sem;</i>	NYM
68—69	közt következik a 41—48. sor, a 46. sor így:	
	<i>közt vergődsz így Laokoon-mód</i>	NYM
69	<i>ott zsarnokság van</i>	IÚ, NYM
74	<i>idegennék felelget</i>	IÚ, NYM
75—76	hiányzik	IÚ
80	<i>butító szólamokban</i>	IÚ, NYM
81	<i>lapulva ott van</i>	NYM
87	<i>s ahogy</i>	NYM
96	<i>mint légy a borban,</i>	IÚ, NYM
107	<i>hidegben és homályban</i>	IÚ, NYM
116	<i>sem vagy már független</i>	NY
126	<i>a prédikációból</i>	IÚ, NYM
134	<i>rab vagy, rab, erre kattog;</i>	IÚ, NYM
135	<i>tenger mellett</i>	IÚ, NYM
140	<i>a szív-hökkenésben</i>	IÚ
142	<i>e bilincs-unalomban</i>	IÚ, NYM
143	<i>a zápor-suhogásban</i>	NYM
144	<i>az égigérő rácsban</i>	IÚ
163—164	<i>eszmélnél, de eszme csak övé jut eszedbe</i>	IÚ, NYM
166	<i>mit</i>	IÚ, NYM
167	<i>körbe</i>	IÚ
169	<i>amikor</i>	IÚ, NYM
170	<i>tiportad;</i>	IÚ
	<i>tiportad,</i>	NYM
171	<i>s így</i>	IÚ, NYM
180	<i>gyermeked</i>	IÚ, NYM
185—189	hiányzik	IÚ, NYM
192	<i>akár a Szaharában;</i>	IÚ, NYM
195	<i>a dal</i>	IÚ, NYM

Éluard és Illyés versének párhuzama nyilvánvaló. Elsősorban a formai: a változó szótagszámú, de pattogóan rövid sorokból álló szakaszbeosztás; a teljes, hiteles szövegben következetesen négysoros szakaszok, akár Éluard versében — ott a befejező, rácsapó, fölkiáltó utolsó sornak, az *egyetlen szónak, a szabadságnak* kivételével. Talán nem is volt tudatos Illyésben, hogy néhány olyan motívum, amely Éluard számára a szabadságot jelképezte, az ő számára, elborítva a zsarnokság rögeszméjétől, éppen ellenkezőleg, a szolgaságot jelentette. A francia költő a hóra vagy hú kutyájára írta a szabadság mindennél szentebb nevét; Illyés a hóesésben a cellafal fehérségét, kutyája szemében is a rabság visszatükröződését látja. Éluard a kitárt kart és a tükréből visszafénylő világosságot is szabadságjelképnek érzi; Illyésre a tükörből is a zsarnokság tekint vissza, és a velejéig megrontott világ nem engedi élvezni sem az ételt, italt, sem az ölelésre nyíló kart.

A címek is *mutatis mutandis* behelyettesíthetők. Éluard versének lehetett volna *Egy mondat a szabadságról* a címe, Illyésé *Egyetlen gondolat*; vagy ha Éluard címváltoztatását is áttesszük: Illyésé *egyetlen szóval Zsarnokság*.

Kell-e ezt a verset magyarázni? Illyés központozása pontos: világos értelmet akar adni minden szavának, mondatának; nem kockáztatja az interpunkciók mellőzésével a félreértést. (Csupán saját helyesírási gyakorlata érvényesül abban, hogy a mondatkapcsoló és, s előtt sem tesz vesszőt.) Utalásai azoknak, akik végigélték az 1944 és 1956 közti éveket, nem szorulnak semmiféle mankóra.

S talán az utókor is megérti — éppen ebből a versből érti meg leginkább — azt a mindent átható légkört, amely Hitler és Sztálin korszakában az emberi élet minden rezdülését meghatározta, de amely az emberi történelem minden percében és a világ bármely táján megismétlődhet, és sajnos meg is ismétlődik. Gara László, egy kicsit Éluard-nak is feelve, Illyés verséről megállapítja, hogy nem „aktuális” vers: „Örök viszonylatot mutat be merőben irodalmi eszközökkel. Hatása akkor is lesz, amidőn időszerűsége rég megszűnt.” Az *alkalmi* versből így lesz egyetemes mondanivalójú költemény: ez Éluard szabadságversére és Illyés zsarnokságversére egyaránt érvényes. Ez a két költemény a világgköltészetben egymás mellett, egymást kiegészítve él immár tovább, ugyanannak az egyetemes emberi követelménynek két oldalaként, mint egy dió két fele: a szabadság iránti olthatatlan vágynak és a zsarnokság elleni szünetetlen irtózatnak kifejeződése. Teljes joggal írta Cs. Szabó László *Hunok Nyugaton* című esszéjében a két költő rokonságáról szólván: „Még akkor is hasonlítottak, mikor egyforma nyomás alatt ugyan, de ellentétes dologról írtak; egyik a visszaszerzendő szabadságról, másik az elharapódzó zsarnokságról; sugallatában, szerkezetében, egész menetében ezért olyan rokon az *Egy mondat* a francia költő *Szabadság* című versével. Egy nagy vers a nagyobb magyarral.”

„Mire a közepére érek — írta az *Egy mondat* olvastán 1957. január 10-én a Népszabadságban Héra Zoltán —, szédület fog el, felzaklatnak, elerőtlenítenek a mindnyájunk arcába odavágott kíméletlen igazságok. S mégis, gyönyörűség ott állni a szavaknak ebben a kemény jégverésben, engedni, hogy elárasszanak, megkövezzenek. Mert korunk emberének szüksége van az ilyenfajta cíanozásra, lelki fertőtlenítésre. Kellenek a kegyetlen igazmondók, akik ereinkbe fecskendezik a zsarnokság, a gyávaság és felelőtleniség ellenmérgeit.”

„Az *Egy mondat a zsarnokságról* — írta most, kötetben való megjelenése kapcsán Alföldy Jenő az *Élet és Irodalom* 1986. március 7-i számában — azért nagy vers, mert az egész lételel átható ártalommal száll szembe: az ember minden porcikájából kiűzi a gonoszt. A törvényesség síneiről kisiklott hazai szocializmus korszakában íródott, azzal a kézzel, szívvel és elmével, amely első felelős mozgólásai óta, szinte évszázadunk hosszát a szociális forradalom, a demokrácia és a reformok igazáért küzdött. A megsértett emberiességre, szabadságra és demokratizmusra eszmélő szocializmus verse az *Egy mondat a zsarnokságról*; ezek valamelyike ellen lobogtatni: hamisítás.”

Alföldy, noha nem ismeri föl Illyés versében Éluard-ének párversét, és csak a hiányos, száznolcvanhárom soros változatából indul ki, kiválóan jellemzi a költemény fölépítésének sugalló erejét. A 13 *nemcsak* ellentétet kihívó, várakozást fölkeltő ismétlődései újból és újból megdöbbenenek: mi jöhet még? Ez a 13 *nemcsak* a vers első 93 sorában oszlik meg; innentől kezdve pontosvesszők lélegzetvételnai szüneteivel további 107 sorban ontja, sorolja Illyés a minden életjelenségbe behatoló, a rák módjára áttételeket burjánzó zsarnokság megnyilvánulásait. Ugyanebben a 93 sorban kilencszer variálja a *zsarnokság van* megállapítását (egyszer *hol*, másszor *ott* határozószócskával bevezetve), a második száz sorban már csak kétszer, de közben a *zsarnokság* szót négyszer mutatószóval helyettesíti (*az van*), ötször helyhatározóval (*ott van*), és még további határozószavakkal (*abban, ahogy, mintha*) és igékkal (a *zsarnokság kérdez; szól; az tekint rád; veled megy; be ezt lehelled; néz rád, les; beivódik, evődik; ott áll sírodnál, ő mondja meg, ki voltál, porod is neki szolgál . . .*) Ezeket 11 mert vezet be. S ez a sok ismétlődő szó fokozza annak belénk sulykolását, hogy mi

mindenünket mérgezi meg a zsarnokság, amelyből — mint arzénból: a kalácsban — egy csipetnyi is elég, hogy élvezhetetlenné tegye az életet.

Illyés kétszer is hangsúlyozza, hogy mennyire mélyen beleivódik a zsarnokság a művészetbe és a szerelembe: nemcsak a képzőművészeti kiállítások képeiben, hanem előtte, „már az ecsetben” ott van a megrontó pszichózis; nemcsak a szerelmünket determinálja: ott van „előtte már a vágyban”; még a párválasztásba is beleszól, mint hajdan a vagon. Illyés kozmikussá tágitja a zsarnokságot, mint Éluard a szabadságvágyat. Éluard a holdra írná a szabadság nevét, Illyés a tejútban is aknákkal telirakott határsávot lát; a csillagban a börtönajtók *kukucskáját*, kémlelőablakát; a csillagos égboltozatban zsúfolt munkatábor.

A zsarnokság lélektanának roppant törvényszerűségét zseniálisan ismeri föl és ábrázolja művészi szavakkal, amikor a költemény utolsó negyedében azt a tételt mutatja be tucatnyi oldalról, hogy „mint víz a medret, követed és teremted” a zsarnokságot; mert azzal, hogy alkalmazkodunk hozzá, egyben elmélyítjük, szolgáljuk, *circulus vitiosusként* erősítjük, fokozzuk; önmagunkat is neki áldozzuk. „Mindenkinek szem a láncban”: akarva-akaratlan szemmel tartjuk egymást, s magunkat kovácsoljuk bilincseinket. Még a zsarnokságot leleplező költemény, „e dal is, az ilyen hű”, legyen bármilyen nagyszerű, hiábavaló — írja lemondón a költő, s talán igaza volt, hiszen megírásakor nem mozgósíthatott, mert nem jelenhetett meg, s megjelenése után is Csipkerózsika-álmokra kényeszerült.

Okatlan aggályoskodás miatt. Ma már semmi okunk, hogy tartunk tőle, hiszen tanulása egyfelől történelmi, az ötvenes évek fordulójának költői megörökítése, másfelől örök, mert éppen az ellen vértéz föl, hogy hasonló „személyi kultuszok”, a szocializmus nevében kisajátított hatalommal visszaélő önkényuralmak nálunk vagy bárhol a világon megismétlődhetnek. Alföldy Jenő Illyés versét a legnagyobb versek egyikének minősítette, melyet nyelvünkön valaha írtak. Megismétlem, amit előbb írtam: *Éluard versével együtt a világirodalom egyik legnagyobb remekének tartom.*

*

Nem emlékszem már, mikor vettem észre a párhuzamot a két költemény között.* De amikor megvilágosodott előttem, megérlelődött ennek az írásnak a terve is, és 1979. június 7-én levélben kértem részint föltevésém igazolását, részint az ihletés részleteinek adatait Illyéstől. Sajnos, válaszát nélkülözöm kellett, holott korábban számos ügyben (Tömörkény, Juhász Gyula, Politzer György és Szmodits Zoltán körül fölvetődő kérdésekben) kaptam tőle, bár rövid, de lényegre érítő válaszokat. (Leveleit majd más összefüggésben kellő alkalommal közzéteszem.) Azután Tüskés Tibor könyvében (Illyés Gyula alkotásai és valómásai tükrében. 1983. 261.) találtam egy mondatnyi utalást a fölsimert párhuzamra, majd legutóbb Bajomi Lázár Endre az *Élet és Irodalom* 1986. március 21-i számában hívta föl rá a figyelmet. (Az a megállapítása azonban, hogy mindkét vers huszonegy szakaszból áll, Illyésének még a hiányos változatára sem érvényes, hiszen az is 44 teljes, 1 háromsoros és 2 kétsoros szakaszból áll; a teljes

* Dolgozatom a Tiszatáj 1986. augusztusi számában jelent volna meg. Azóta Fodor Andrásnak *Ezer este Fülep Lajossal* címmel az év végén megjelent naplójából, az 1957. január 13-i följegyzéséből tudom, hogy erre már Fülep Lajos is rájött: „Tudtunkra adja, hogy Illyés zsarnokságról írt mondatának megvan az előzménye: Éluard verse a *Szabadságról*... mint ahogy Illyés majd mindegyik versének megvan valahol a keresztapja” (l: 471).

változat pedig kereken *ötven versszak*. Téves az is, hogy Éluard verse 1942-ből való, hiszen saját vallomásából tudjuk, hogy 1941 nyarán írta.)

Abból, hogy Illyés barátja, Gara László sem ismerte föl a párhuzamot (hiszen nyilván szóvá tette volna); Alföldy Jenő sem utalt rá; Illyés monográfusa, Izsák József sem említi (Illyés Gyula költői világképe 1950—1983. Bp. 1986. 111—114.), arra következtetek, hogy nem nyilvánvaló e rokonság, tehát érdemes tudatosítani, hirdetni, terjeszteni.

Ez volt a célom.

